

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

Archaeological Research of Iran
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://mbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 16, No. 48, 2026

The Me'mārbāshis of Fars Province: A Documentary Study of Provincial Chief Architects in Qajar Iran

Ali Asadpour¹

<https://doi.org/10.22084/nb.2025.30570.2753>

Received: 2025/02/18; Revised: 2025/06/06; Accepted: 2025/06/17

Type of Article: **Research**

Pp: 331-357

Abstract

The names of several architects active in Fars during the Qajar period have survived in inscriptions and historical references; however, little documentary evidence exists regarding the lives, activities, and professional status of the province's me'mārbāshīs (court master architects). Although the office of me'mārbāshī was a recognized administrative position within the Qajar state, its functions varied across different regions of Iran. Identifying these figures can contribute to a better understanding of the social history of architecture in nineteenth-century Iran. This study identifies the me'mārbāshīs of Fars Province during the Qajar era and reconstructs aspects of their professional lives through archival documents. It addresses three questions: Who were the me'mārbāshīs of Fars? How do documentary records relate to other historical narratives concerning them? And what social and professional characteristics can be discerned from the available evidence? The study also examines their probable duties within the provincial administration. The research adopts an interpretive-historical method based on the analysis of archival materials. Primary sources include documents preserved in the National Library and Archives of Iran, records from the Women's World in the Qajar Era archive, and historical accounts. The findings suggest that the architectural administration of Fars remained weak throughout much of the Qajar period. The removal of supervisory officials (mobāshers) and the increasing reliance on non-architect designers appear to have limited the effectiveness of provincial architectural management. The study identifies three me'mārbāshīs of Fars: Mirzā Hassan-i Me'mārbāshī, who held the office for more than a decade during the middle Nāserī period and is portrayed in the sources as an unskilled and profit-oriented figure; Āqā Khān-i Me'mārbāshī, the last known holder of the office during the Nāserī era, about whom little information survives; and Mo'tamad al-Saltanah-ye Me'mārbāshī, who emerged in the early Muzaffarī period and was noted for his intelligence, administrative competence, and professional reputation.

Keywords: Fars, Provincial Architects, Position of Me'mārbāshī, Mo'tamed al-Soltān Me'mārbāshī, Mirzā Hassan Me'mārbāshī.

1. Department of Iranian Architecture Studies, Faculty of Architecture and Restoration, Shiraz University of Arts, Shiraz, Iran.
Email: asadpour@shirazartu.ac.ir

Citations: Asadpour, A., (2026). "The Me'mārbāshis of Fars Province: A Documentary Study of Provincial Chief Architects in Qajar Iran". *Archaeological Research of Iran*, 16(48): 331-357. <https://doi.org/10.22084/nb.2025.30570.2753>

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

© Copyright © 2026 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

The names and identities of several Iranian architects and builders have survived through construction and restoration inscriptions and scattered historical references; yet, compared with the vast number of Iran’s historic buildings, such evidence remains remarkably scarce. The practice of building and the role of architectural craftsmen in the creation of monuments often ensured that traces of architects and other architectural agents were preserved for future generations. However, individuals who attained the office of me‘mārbāshī (chief architect) or served as state-appointed architects in royal courts and provincial administrations rarely left their names on buildings, despite frequently exercising technical, supervisory, and practical authority over construction projects. As a result, information about them must be sought in administrative documents, official correspondence, newspapers, memoirs, and other historical records. Furthermore, the institutional title of me‘mārbāshī often obscured the personal identities of those who held the office. This was particularly true within the administrations of provincial governors and local rulers, where the title frequently replaced an individual’s name in documentary records. Consequently, it is difficult to trace these figures across historical sources in a way that consistently reveals their architectural works, social lives, professional careers, or personal characteristics. An important dimension of the history of architectural practitioners in Iran has therefore been overlooked and insufficiently studied.

This research seeks to identify several me‘mārbāshīs who served in the province of Fars during the Qajar period, particularly from the reign of Nāser al-Dīn Shāh onward. Despite their administrative importance, these figures remain poorly understood. The study first reconstructs aspects of the social experiences of me‘mārbāshīs as reflected in their interactions with their profession and with provincial authorities. It then uses these observations as a basis for examining their occupational status, duties, and working conditions. Attention is given to archival documents because surviving Qajar records provide a more direct account of their daily lives than any other category of primary source. Functioning as historical mirrors of patterns, practices, and relationships, these documents not only offer a clearer picture of these architects but, in many cases, also constitute the only surviving evidence of their existence and professional activities. The study addresses three questions: Who were the me‘mārbāshīs of Fars, and how do they relate to narratives preserved in other historical evidence? What were their probable duties within the provincial administration, and how did they compare with me‘mārbāshīs serving in the capital? Finally, what social and professional characteristics can be identified from the surviving documentary record?

Discussion

The dynamics and transformation of the office of me‘mārbāshī within

the administrative apparatus of provincial cities and regions distant from the capital require a perspective that takes local conditions, scales of construction, and administrative needs into account. The evidence presented in this study sheds light on this issue. It appears that the increasing specialization of architectural activities during the later Qajar period, particularly during the building campaigns of the Nāserī era, led to a gradual separation between architectural design and technical supervision. Some architects assumed broader responsibilities related to design and planning, while supervisory and executive duties were increasingly entrusted to officeholders bearing the title of *me' mār̄bāshī*. Over time, this position ceased to be held exclusively by practicing architects, although architects seem to have regained part of their former standing by the late nineteenth century. The term *me' mār̄bāshī* should not be understood uncritically. In its general sense, it denoted a skilled, experienced, and trusted architect, a usage found in both provincial and courtly documents. In its more specific sense, it referred to an administrative office within the royal court and certain provincial governments, one that did not necessarily imply professional mastery of architecture and often functioned primarily as a bureaucratic appointment. Within the Nāserī court hierarchy, the *me' mār̄bāshī* occupied an intermediate position, ranking below the Head of Building Works and above the *mobāshir* (superintendent). Documentary evidence suggests that conflicts arising from supervision and bureaucratic reporting were not uncommon. At the same time, estimating construction costs, preparing expenditure accounts, and overseeing building works appear to have remained among the office's most consistent responsibilities.

The findings further indicate that the architectural organization of the Fars administration was modeled on that of the Nāserī capital but operated on a much smaller scale. The volume and nature of construction activities did not require the same degree of bureaucratic specialization. Unlike the capital, no evidence has been found for the presence of a dedicated *mobāshir* responsible for monitoring individual projects. Moreover, the governors of Fars undertook few significant governmental building projects and largely continued to occupy the administrative infrastructure inherited from the Zand period. As a result, architectural design was frequently entrusted not to experienced local architects but to administrative officials and court artists. Consequently, the provincial *me' mār̄bāshī* increasingly assumed the role of a governmental builder rather than that of an architectural director. His responsibilities focused on organizing labor, supervising construction, and managing practical operations, while broader architectural planning and design gradually passed into other hands.

Conclusion

The findings of this study identify three *me' mār̄bāshīs* in Fars whose careers span the period from the reign of Nāser al-Dīn Shāh (1848–1896) to that of Moḥammad-'Alī Shāh (1907–1909). The first was Mīrzā Hasan

Me‘mārbāshī, who was probably appointed to Fars during the middle years of the Nāserī period, most likely under the governorship of Mas‘ūd Mīrzā Zill al-Soltān. Documentary evidence portrays him as incompetent and profit driven. Despite objections raised by Moshīr al-Molk regarding his performance in 1875, he remained in office for more than a decade. Apart from overseeing routine maintenance of governmental buildings, he was responsible for the construction of a qanat in 1879 that was reportedly filled in shortly thereafter. The second figure was Āqā Khān Me‘mārbāshī, who served during the final years of the Nāserī period, around 1894–1895, during the second governorship of Rokn al-Dowleh. His identity and career remain largely obscure. The third was Mo‘tamad al-Saltanah Me‘mārbāshī, also known as Moqarrab al-Khāqān and described in contemporary sources as the “chief architect of the building corps”. He appears to have assumed office in the late 1890s. In many respects, he represented the opposite of Mīrzā Hasan. The historian Forsat al-Dowleh praised him for his intelligence, sound judgment, and attentiveness. He enjoyed the respect of the Friday Prayer Leader of Fars and maintained close ties to the royal court. Several projects may be attributed to him, including an addition to the Arg complex in Shiraz (1901–1902), the construction of a coffeehouse beside the western side of the Vakil water reservoir (1903–1904), and the restoration of Shiraz’s Tupkhāneh Square during the governorship of ‘Alā’ al-Dowleh (1902–1904). None of these structures survive today. The architectural administration of Fars differed from that of the capital in two significant respects: the absence of the office of mobāshir (superintendent) and the limited use of experienced architects in the design of governmental buildings. Instead, painters and building administrators frequently assumed design responsibilities. While part of this distinction reflected the smaller scale of construction activity in Fars, the poor quality of provincial governmental architecture also suggests institutional weakness. Political rivalries, economic instability, and local competition appear to have reduced the office of me‘mārbāshī to little more than that of a governmental builder. Future research may examine appointment procedures in other provinces, the role of me‘mārbāshīs in transmitting architectural practices, and the fate of the office during the Pahlavi period.

Acknowledgements

This study was carried out as part of an ongoing thematic research program within the “Historical Studies in Architecture (HistArch)” Research Unit at Shiraz University of Art.

Conflict of Interest

The author declares compliance with publication ethics, including appropriate acknowledgment of all sources, and confirms that there are no conflicts of interest with any individual, institution, or governmental body.

پژوهشی درباره چند معمارباشی فارس در دوره قاجار برپایه اسناد و منابع تاریخی

علی اسدیپور¹

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/nb.2025.30570.2753>
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۳۰، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۸
نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۳۱-۳۵۷

چکیده

نام برخی از معماران قاجاری ایالت فارس را می‌توان در کتیبه‌ها یافت؛ ولی به ندرت آگاهی مدونی از آثار و زندگی «معمارباشی‌های دیوانی» آن وجود دارد. از سوی دیگر، هرچند منصب معمارباشی‌گری، مسندی درباری بود، ولی جزئیات وظایف آن‌ها در تمامی ایالت‌های کشور، یکسان نبوده است؛ بنابراین، شناخت آن‌ها می‌تواند به درک بهتر تاریخ اجتماعی معماری ایران کمک نماید. هدف پژوهش حاضر، شناسایی معمارباشی‌های ایالت فارس در دوره قاجار بوده و می‌کوشد تا شناختی از پاره‌ای رویدادهای روزانه معمارباشی‌ها برپایه اسناد و مدارک و روایتی چندوجهی از وضعیت شغلی، وظایف و کار آن‌ها فراهم آورد. این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش‌هاست؛ معمارباشی‌های ایالت فارس چه کسانی بودند و چه نسبتی با روایت‌های برجای مانده در دیگر شواهد تاریخی دارند؟ وظایف احتمالی آن‌ها در دیوان فارس چه مواردی بوده است و چه تشابه یا تمایزی با دیگر معمارباشی‌های دارالخلافه دارند؟ و از نظر اجتماعی و صنفی چه خصوصیتی از آن‌ها قابل تشخیص است؟ روش پژوهش تفسیری-تاریخی و مبتنی بر تحلیل و توصیف است؛ اسناد موجود در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما) و آرشیو دنیای زنان در عصر قاجار در کنار منابع تاریخی دسته اول مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج در مجموع ضعف تشکیلات معماری ایالت فارس را نشان می‌دهند که با حذف «مباشر» و «به‌کارگیری طراحانی جز معماران» کارنامه درخشانی ندارد. معمارباشی‌های ایالت فارس، یعنی «میرزا احسن معمارباشی»، فردی کار نابلد و سودجو که بیش از یک دهه در میانه دوره ناصری بر این مسند ماند؛ «آقاخان معمارباشی»، آخرین معمارباشی روزگار ناصری که خصوصیات او هم‌چنان پوشیده است و سرانجام «معمدالسلطان معمارباشی»، که از اوایل دوره «مظفرالدین شاه» به حسن فکر و حواس جمع شهره بود، تنها موارد قابل شناخت هستند. احتمالاً ساخت عمارت الحاقی ارگ و قهوه‌خانه‌ای در جوار آب‌انبار وکیل، و مرمت میدان توپخانه از کارهای معتمدالسلطان هستند. تمامی این معمارباشی‌ها بیشتر در مقام بنیانی قابل بودند و وظایفی فروتر از هم‌نام‌های خود در پایتخت داشتند.

کلیدواژگان: فارس، معمار ایالتی، معمارباشی‌گری، معتمدالسلطان معمارباشی، میرزا احسن معمارباشی.

I. گروه مطالعات معماری ایران، دانشکده معماری و مرمت، دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران.
Email: asadpour@shirazartu.ac.ir

ارجاع به مقاله: اسدیپور، علی، (۱۴۰۵). «پژوهشی درباره چند معمارباشی فارس در دوره قاجار برپایه اسناد و منابع تاریخی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۴۸(۴۸): ۳۳۱-۳۵۷. <https://doi.org/10.22084/nb.2025.30570.2753>

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده (گان) آن است. ۱۴۰۵ © ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی‌سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و بارعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

نام و نشان شماری از معماران و بنّایان ایرانی در کتیبه‌های ساخت یا مرمت، ثبت شده و جسته‌وگریخته به دست پژوهشگران رسیده است؛ ولی در قیاس با فراوانی بناهای تاریخی ایران، این شمار اندک و بسیار ناچیز است. عمل بنّایی و نقش پیشه‌وران معماری در برپایی عمارت این امکان را می‌داد تا نشان معماران و دیگر عاملان معماری، در مراتب گوناگون، به نحوی برای نسل‌های آینده محفوظ بماند؛ ولی افرادی - که فارغ از میزان تبحر آن‌ها در امر معماری - به منصب «معمارباشی‌گری» یا «معمار دیوانی» در دربار و ایالت‌ها دست می‌یافتند و بسیاری اوقات نقش نظارتی و فنی و عملی در ساخت عمارت‌ها داشتند، به ندرت نشانی در کتیبه‌ها دارند و باید نام آن‌ها را در اسناد دیوانی و نامه‌ها و مکاتبات و روزنامه‌ها و خاطرات و دیگر نوشته‌های تاریخی جست. از سوی دیگر، عنوان معمارباشی و منصب معمارباشی‌گری سبب گردید تا نام حقیقی برخی از این معماران، به ویژه در دستگاه حاکمان و والیان ایالت‌های کشور، در پرده فروماند و به سختی بتوان ردی از آن‌ها به طور پیوسته در منابع تاریخی به شکلی یافت که معرف آثار، زندگی اجتماعی، و ویژگی‌های فردی آن‌ها باشد؛ به این ترتیب بخشی از تاریخ عاملان معماری ایران مغفول مانده و کمتر موضوع مطالعه بوده است. هدف این پژوهش شناسایی چند تن از همین معمارباشی‌های دوره قاجار - از دوره ناصری به این سو - در ایالت فارس است که هنوز به درستی شناخته نشده‌اند و آگاهی چندانی نیز درباره نقش، وظایف و آثار آن‌ها در دست نیست. این پژوهش می‌کوشد تا در ابتدا شناختی اجتماعی از پاره‌ای رویدادهای روزانه معمارباشی‌ها که برآیند مواجهه آن‌ها با پیشه و حاکمان بوده، به دست دهد و سپس این شناخت را پایه‌ای برای شناخت معمارباشی‌های ایالت فارس قرار داده و درک بهتری از وضعیت شغلی، وظایف و کار آن‌ها فراهم آورد. برای دستیابی به این هدف توجه ویژه‌ای به اسناد شده است؛ چراکه سندهای برجای مانده از روزگار قاجار بیش از هر منبع دست‌اول دیگری می‌تواند زیست روزانه آن‌ها را گزارش دهد. کارکرد در زمانی این اسناد در حکم آینه‌ای از روندها و منشاها و کنش‌های حاکم بر این دسته از معماران هستند و نه تنها تصویر روشن‌تری عرضه می‌کنند؛ بلکه در بسیاری مواقع تنها مدارک موجود نیز تلقی می‌شوند.

پرسش‌های پژوهش: این پژوهش می‌کوشد تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد: الف) معمارباشی‌های ایالت فارس چه کسانی بودند و چه نسبتی با روایت‌های برجای مانده در دیگر شواهد تاریخی دارند؟ ب) وظایف احتمالی آن‌ها در دیوان فارس چه مواردی بوده است و چه تشابه یا تمایزی با دیگر معمارباشی‌های دارالخلافه دارند؟ ج) از نظر اجتماعی و صنفی چه خصوصاتی از آن‌ها قابل تشخیص است؟
روش پژوهش: پژوهش کنونی از «روش تفسیری-تاریخی» مبتنی بر توصیف و تحلیل بهره می‌برد و به طور ویژه در زمره «تاریخ بازسازی‌گرایانه» ولی مبتنی بر نوعی واقع‌گرایی عملی است که می‌کوشد محتمل‌ترین تفسیر ذاتی موجود در اسناد گذشته را از طریق نوعی تک‌نگاری، روایت کند و بدین ترتیب حقیقت تاریخی

را به وسیلهٔ مصداق مندی و استقراء، با واقعیت گذشته انطباق دهد (مانزلو، ۱۴۰۳: ۶۹، ۷۱ و ۲۹۱)، مبنای اصلی این پژوهش بر اسناد قرار دارد. اسناد مرتبط با معمار و معماری‌اشی در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما) و «آرشیو دنیای زنان در عصر قاجار» مورد مطالعه قرار گرفتند و از مجموع آن‌ها برای تبیین یک روایت چندوجهی استفاده شده است؛ سپس برای یافتن شواهد دیگر به منابع هم‌عصر موضوع مراجعه شده و کوشش گردید تا هر داده‌ای که دربارهٔ معماری‌اشی‌ها یا معماران دیوانی فارس در دسترس باشد، بررسی و در تحلیل‌ها به‌کار گرفته شود. تفسیر داده‌ها تاریخی و اسناد با یک‌دیگر، نتایج را رقم زدند.

پیشینه پژوهش

مورخان معماری در ایران کمتر دربارهٔ صنف معماران روزگار قاجار و جایگاه معماری‌اشی‌ها در آن به مطالعه پرداخته‌اند. در مجموع، تنها چند نوشته معتبر در این زمینه در دست است؛ نخستین آن، مطالعه‌ای است که «برادران خلخالی» (۱۳۹۱) در پایان‌نامه خود به نام «تأملی در اصناف و شئون معماران دورهٔ قاجار» انجام داده و در آن «سازوکار معماری دربار، بودونبود صنف معماران و شئون اجتماعی و فردی معماران قاجاری» بررسی شده است. نمونه قابل توجه دیگر، پژوهش مفصل «پیشوایی» و «اهری» (۱۴۰۱) دربارهٔ «معماری‌اشی‌های دربار ناصری» (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه.ق.) است؛ آن‌ها با مطالعهٔ اسناد، روزنامه‌ها و دیگر شواهد موجود، تشکیلات معماری سلطنتی دورهٔ ناصری را کاویده و پنج معماری‌اشی به نام‌های «عبدالله خان»، «محمدتقی خان»، «محمدابراهیم خان»، «حاجی ابوالحسن»، و «حسین علی خان معماری‌اشی» را شناسایی نموده و ضمن ارائهٔ شرحی از احوال و وظایف و آثار آن‌ها، تحولات منصب معماری‌اشی‌گری و وابستگی آن‌ها را نیز در آن دوره به خوبی شرح داده‌اند.^۱ به جز این دو مورد، سیاهه‌هایی نیز دربارهٔ اسامی معماران ایران گردآمده که در آن‌ها می‌توان نام شماری از معماری‌اشی‌ها را دید؛ از آن جمله، نوشته‌ای از «ذکاء» (۱۳۷۹) است که معماران دوران اسلامی را نام برده و دیگری کتابی است از «بزرگ‌نیا» (۱۳۸۳) که در آن نام و اثر شاخص ۳۳۴ معمار ایرانی دوران اسلامی آورده شده است.

تشکیلات صنف معماری و باشی معماران

به طور کلی می‌توان دو سطح به هم پیوسته برای مطالعهٔ تشکیلات معماران و امر معماری در دورهٔ قاجار در نظر گرفت؛ نخستین آن مطالعه در «سطح تشکیلات درونی صنف معماران» است که بی‌تردید متناسب با نیازها و الزامات دورهٔ قاجار دگرگونی یافته و شناخت آن پیچیده است؛ و دیگری در «سطح تشکیلات معماری موجود در دربار و دیگر ایالت‌های کشور» است که مطالعهٔ آن به سبب وجود اسناد و مدارک دیوانی تا حد زیادی شدنی است. در هر دوی این سطح‌ها، سلسله‌مراتبی از مناصب وجود داشته که از یک‌دیگر قابل تفکیک‌اند. مطالعات «مجتهدزاده» (۱۴۰۰: ۱۴۴ و ۱۴۵ و ۱۵۶) به روشنی نشان داده که «قدرت استنباط» و «توانایی علمی» نقش مهمی

در تمایز مرتبه‌ها در صنف معماری داشته به نحوی که در فروترین مرتبه، بنّایان و شاگردان (آگاه و مسلط بر هندسه عملی) قرار داشتند و در مرتبه بالاتر استادان و رئیس بنّایان (آشنا به مساحی و نقل میاه)، و سپس مهندسان (توانا در به‌کارگیری علوم مهندسی، به‌ویژه حیل و جزائقال و اوزان و موازین در سیاق عملی) بودند. این بدان معناست که سلسله‌مراتب علمی در «فنّ معماری» در تناظر با «مرتبه‌های درونی صنف معماری» قرار داده شده و «علم صنایع و مهارت عملی» هم‌چون دو سر طیفی، معیار نظم درونی صنف معماری در طول تاریخ به‌شمار آمده و مبنایی برای تعیین مرتبه پیشه‌وران آن شمرده می‌شده است.

این امر به طبقه‌بندی دوگانه‌ای در تاریخ پیشه‌وران معماری ایران انجامیده است؛ «بنّا» و «معمار». «حبیب‌الله بنّا» مشهور به «گل‌کار وزیرآبادی پنجانی» در رساله گل‌کاری (سده ۱۳ هـ.ق.) به‌صراحت در مجادله بین گل‌کار (بنّا) و معمار، میان آن دو تمیز گذاشته و معماری را از «کمالت کسب گل‌کاری» و معمار را «مدبّر و طراح و صاحب‌امتیاز»، و صنعت گل‌کار را «عمل دیوار» معرفی می‌کند که «از او هیچ تجویز نباشد» (بنّا، ۱۳۹۳: ۴۰)؛ با این حال، عنوان معمار و بنّا در کتیبه‌های معماری برجای مانده در بناهای تاریخی ایران کمابیش نشان می‌دهد که این دو الزاماً مرتبه‌هایی جدای از هم نبوده‌اند؛ در سیاهه‌ای که «یحیی ذکاء» (۱۳۷۹: ۴۴۱-۴۶۳) از معماران و استادکاران دوران اسلامی برشمرده، می‌توان هم‌بستگی یا جانشینی این دو عنوان را به‌خوبی بازشناخت؛ به‌عنوان نمونه، «ابوطیب شواء» (سده ۴ هـ.ق.) -جد مادری «مقدسی» مؤلف أحسن التقاسیم- معمار و بنّا نامیده شده یا «غیاث‌الدین شیرازی» به‌عنوان یکی از معماران و بنّایان جماعت‌خانه مدرسه غیاثیه خرگرد خراسان در ۸۴۸ هـ.ق. آورده شده است؛ به این ترتیب، مراتب حرفه‌ای یادشده در صنف معماری (برپایه صنعت علمی و عملی) هرچند عقلانی و بر منابع محکم تاریخی نیز استوار است، ولی در درون خود پویا است و پیوند زیادی باهم داشتند.

به‌عنوان نمونه‌ای دیگر، در روزگار صفوی، صنف بنّایان دربرگیرنده «معماران، سنگ‌تراشان، گچ‌کاران (گچ‌بر، گچ‌اندود)، قاب‌بندی در سنگ و مرمر، و نقاشان خانه» می‌شد (کیوانی، ۱۳۹۵: ۶۲) و می‌توان انتظارداشت که این امر در روزگار قاجار نیز کمابیش تداوم داشته باشد. «باشی» نیز در آن دوران، یکی از مقامات یا پیشکسوتان منتخب اعضای صنف بود که عموماً با فرمان شاهی یا در شهر ایالتی با فرمان حاکم تأیید می‌شود و به این ترتیب، مقام باشی زمینه نظارت حکومت را بر اصناف ممکن می‌ساخت (کیوانی، ۱۳۹۵: ۸۹). در دوره قاجار منصب «کدخدا» یا «شیخ» یا «رئیس معماران» در سطح جامعه، یکی از همان معماران بلده و معمولاً معماری پیشکسوت و معتمد برای نظم بخشیدن به صنف معماران و کنترل حاکمیت بر پیشه معماری بود که مصداق باشی اصناف دیگر است؛ ولی منصب «معمارباشی دربار»، فارغ از میزان مهارتی که در معماری داشت، دست‌کم تا پیش از ۱۳۰۰ هـ.ق.، بیشتر اوقات تنها نقشی فنی و عملی برای نظارت بر ساخت‌وسازهای سلطنتی داشت و نه تنها به‌ندرت یکی از اهالی پیشه معماری بود، بلکه حتی در

معدود مواردی در طراحی بناها هم دخالت داده می‌شد (پیشوایی و اخری، ۱۴۰۱: ۱۱۷ و ۱۲۲)؛ بنابراین، صنف معماران در جامعه از بیرون از طریق کلانتر و محتسب و نقیب و از درون به دست کدخدا و رئیس صنف مدیریت می‌شد که با ساختار نظارتی دربار تفاوت‌های معناداری داشت که بدان اشاره خواهد شد.

تشکیلات معماری دربار قاجار: معماران دیوانی و منصب معماری‌گری

لزوم ساخت‌وسازهای گسترده و مرمت بناهای پیشین در دربار قاجار، به‌ویژه در دورهٔ ناصری تحولی در ساختار تشکیلات معماری دیوانی پدید آورد؛ تشکیلات معماری دربار در آن زمان به ترتیب شامل: شاه، رئیس بنایی (منصبی دیوانی برای نظارت بر کارها)، معماری‌اشی، مباشر (نقشی موقتی در پیگیری کارهای مربوط به یک بنای خاص از نظر مدیریتی و دیوانی که به سال ۱۲۸۳ هـ.ق. به تشکیلات معماری دربار افزوده شد)، و معمار (نقشی موقتی در تهیهٔ طرح بنا) بود (پیشوایی و اهری، ۱۴۰۱). وظایف مشترک منصب معماری‌اشی‌گری که از ۱۳۰۰ هـ.ق. به بعد به دست معماران اهل فن افتاد شامل مدیریت مجموعهٔ ساخت‌وسازهای سلطنتی بود که به معنای «وقوف آن‌ها بر فنون و دقایق معماری نبود و در عمل، کارهای معماری را معماران طراز اول، بتاها، و عمله‌ها برعهده داشتند»؛ معماری‌اشی‌ها بیشتر امور عملی و فنی را عهده‌دار بودند، «سرکشی حضوری به ساخت‌وسازها و تعمیرات خرد و کلان برعهدهٔ آن‌ها بود و به ندرت در طراحی بناها دخالت داشته یا طرف مشورت بودند»، آن‌ها به امور تعمیرات و تحویل کارها بر مبنای محاسبات نیز مشغول بوده و عاملان خرد را بر سر کارها می‌گماشتند (پیشوایی و اهری، ۱۴۰۱: ۱۱۵-۱۱۸)؛ به عنوان نمونه، «عبدالله خان» که بیشتر به عنوان نقاش‌اشی شناخته می‌شد در فرمانی کم‌نظیر از «محمدشاه قاجار» در ذی‌قعدة ۱۲۵۵ هـ.ق. به سبب «محاسن کاردانی و استادی در نقاشی و طراحی بیوتات» به «منصب باشی‌گری معماران و پیشه‌وران و سایر ارباب حرف و صنایع بیوتات خاصه سرافرازی» یافت و مقرر شد تا «افراد و آحاد و اشراف و اعیان نقاشان و معماران و مهندسان و میناکاران و نجاران و حجاران و فخاران و شیشه‌بردان و حدادان و سرایداران و باغبانان و مقتیان و شمعیان»، مانند گذشته وی را «باشی بالاستقلال خود» بدانند (ساکما، ۱۹۹۷/۹۵)؛ البته او از سال‌ها پیش معماری‌اشی دربار بود؛ در عریضه‌ای متعلق به ربیع‌ثانی ۱۲۵۲ هـ.ق. (سه سال پیش از فرمان محمدشاه)، دربارهٔ پرداخت اضافهٔ تنخواهٔ مصارف بنایی آمده که «عبدالله خان معماری‌اشی» چنین استدعا کرده است (ساکما، ۲۹۵/۵۶۷۳). اثرمهری نیز با سجع «عبدالله معماری‌اشی» زیر طومار بنایی و تعمیرات عمارت حکومتی در زمان «ظهیرالدوله» در گیلان وجود دارد که صورت مخارج را تأیید و در هامش طومار از وی به نام «مقرب‌الخاقان عبدالله خان صنیع الایاله معماری‌اشی» یاد شده است (ساکما، ۱۰۷۶۵۸، ۲۴۰). به کار بردن لقب «مقرب‌الخاقان» نشان‌دهندهٔ نزدیکی وی به دربار است.

بررسی اسناد برجای مانده، اطلاعات خوبی دربارهٔ معماری‌اشی‌های دربار در خود دارند. پاره‌ای از این اسناد نشان می‌دهند روابط میان معماری‌اشی‌ها و دیگر

صاحب‌منصبان تشکیلات معماری دربار در برخی اوقات با چالش‌هایی مواجه بوده است؛ نامه‌ای به «ناصرالدین‌شاه» در ۱۲۹۲ هـ.ق.، شکوائیهٔ معمارباشی (به گمان قوی محمدابراهیم خان معمارباشی) است که مدعی است از «کارهای او کم بازدید می‌کنند [...] و اگر مقصود آن بوده که هرچه میل خاطر خود است، باید نوشته شود هیچ حاجت به بازدید نبود» (ساکما، ۲۹۵/۳۶۱۴). در اواخر دورهٔ ناصری (۱۳۰۷ هـ.ق.) «محمد مهدی خان اعتضادالدوله» دستخطی به شاه می‌نویسد و شکایت معمارباشی، از بیرون کردنش را اعلام می‌دارد (ساکما، ۲۹۶/۱۶۵۳). در دستخطی دیگر، ناصرالدین‌شاه به «علاءالدوله» دستور می‌دهد، معمارباشی را «جهت قرار گذاشتن در مورد بتایی سردر نقاره‌خانه و بتایی‌های دیگر در شهر» احضار کند (ساکما، ۲۹۶/۱۶۸۵). برخی اوقات نارضایتی از کار معمارباشی به حدی است که باعث ارجاع کار به معمار دیگری می‌شده است؛ ناصرالدین‌شاه در دستخطی می‌نویسد: «دیوار اطاق نظام را هزار تومان به معمارباشی داده‌ام. دیوار قدیم را خراب کرده و قدری هم که کنده است از قرار مذکور وانموده، یک آجر روی هم نگذاشته است [...] باید به معمار دیگر رجوع کنم» (ساکما، ۲۹۶/۱۵۷۴).

دستهٔ دیگری از اسناد شامل گزارش کارها و صورت هزینه‌ها و سپردن مسئولیت از دربار به معمارباشی‌ها است؛ سندی کم‌نظیر از ۱۲۸۹ هـ.ق. نشان می‌دهد که ناصرالدین‌شاه دربارهٔ چگونگی ساخت تالار در باغ عمارت و ارجاع آن به معمارباشی توضیحاتی داده است (ساکما، ۲۹۵/۲۹۸۲). که به گمان قوی باید منظور محمدابراهیم خان معمارباشی باشد که چه بسا گزارشی از وی در خصوص امور بتایی در سندی مورخ ۲۷ محرم ۱۲۹۲ هـ.ق. نیز دیده می‌شود که در آن اعلام شده، تمام عملیات در قصر عجاج به خوبی مشغول کارند و در خصوص «اُرسی سو به نارنجستان عمارت شمس‌العماره» نیز نظرات معمارباشی آورده شده است (ساکما، ۲۹۵/۳۵۸۷). از وی به «معمار مخصوص» نیز یاد شده است (ساکما، ۲۹۶/۱۵۴۴). در سندی دیگری، به علاءالدوله (۱۲۹۹ هـ.ق.) دستور می‌دهند تا معمارباشی، مخارج ساخت عمارت اندرون و بیرون، آشپزخانه، چند اطاق، و حمامی عمومی در جاجرود را پس از بازدید اعلام دارد. در این سند تعداد اطاق‌ها، مصالح و ویژگی کلی موردانتظار برخی فضاها آورده شده است (ساکما، ۲۹۶/۱۶۰۰)؛ ولی، کار معمارباشی‌ها تنها به این موارد محدود نبود و برخی اوقات جزئیات را نیز دربر می‌گرفت؛ در سندی گزارش شده که ساخت پنجاه‌وپنج باب از هشتاد باب بخاری حجره‌های میدان جدید به «معمارباشی» سپرده شده است (ساکما، ۲۹۶/۱۶۹۸).

معمارباشی‌های ولایات و سایر معماران دیوانی

برخی از اسناد برجای مانده از دورهٔ قاجار نشان می‌دهند که افزون بر معمارباشی‌های خاصهٔ دربار، دیگری نیز بودند که با عنوان معمارباشی یا به‌عنوان «معمار دیوانی»، و یا تنها «به امر حکومت» به کارهای دیوانی در پایتخت یا دیگر ولایات می‌پرداختند. از این موارد، به‌عنوان نمونه می‌توان به هامشی از ناصرالدین‌شاه بر «طومار مخارج کاروانسرای دولتی» به شرح «آقانظرعلی معمارباشی» اشاره کرد

(ساکما، ۲۱۰/۱۸۹۹). یا دستخطی از «محمدحسین معماریابی» وجود دارد که در ۱۲۸۳ هـ.ق. به دستور «میرزا محمد مستوفی»، خانه‌ای را در «باغ همایون» بازدید و قیمت آن را برآورد کرده است (ساکما، ۹۹۹/۳۲۸۵). اسنادی نیز از معماریابی‌ها در شهرهای دیگر دیده می‌شود؛ نام «استاد عبادالله معماریابی» در شرح «تعمیرات عمارت دیوانی قلعهٔ مبارکهٔ اردبیل» در سال ۱۳۰۳ هـ.ق. دیده می‌شود (ساکما، ۹۹۷/۱۵۹). «حاجی میرزا آقا معماریابی» هم در ۱۳۳۰ هـ.ق. با سه تن دیگر از اهالی شهر کاشان عقد شراکت می‌بندد تا به معاملهٔ ملک و مانند آن پردازند (ساکما، ۲۹۶/۲۴۴۳۷). سند دیگری نشان می‌دهد که «استاد محمد اسمعیل معماریابی قمی» (معمار و کاشی‌کار دروازهٔ ناصریه در ۱۲۹۶ هـ.ق.)، (ساکما، ۲۹۶/۲۲۰۱)، مزرعهٔ حسین‌آباد از توابع ساوه را در ۱۳۰۶ هـ.ق. در محکمهٔ شرع دارالخلافهٔ تهران، با پسرش مصالحه کرده است (ساکما، ۹۹۹/۳۶۰۲۸). موارد مشابه با این‌ها، به یقین بسیارند. این اسناد نشان‌دهندهٔ اوضاع مالی برخی از آن‌ها نیز هست؛ مانند اسناد مسجد و مدرسهٔ موقوفهٔ «حاج ابوالحسن معماریابی اصفهانی» در تهران (ساکما، ۲۵۰/۴۹۸۱) یا فرمان «محمدعلی شاه» (شوال ۱۳۲۶ هـ.ق.) در خصوص برقراری مقرری «استاد حسنعلی معماریابی» پس از فوت به ورثهٔ آن‌ها (ساکما، ۲۴۰/۱۰۷۵۲۰).

در پاره‌ای دیگر از اسناد، به «معماران دیوانی» نیز اشاره شده است؛ در تلگرافی مورخ ۲۱ شعبان ۱۳۰۶ هـ.ق. از «امین‌الملک» به «احتشام السلطنه» (حاکم خمسۀ زنجان) آمده که «استاد علی، معمار دیوانی برای بنائی عمارات سلطانیه و گنبد شاه خدابنده دو روز است روانه شده» (ساکما، ۲۹۵/۶۱۱۲). یا در سندی دیگر از ۱۲۹۹ هـ.ق.؟ سواد صورت تعمیرات و برآوردی که «استاد محمد، معمار دیوانی» جهت مرمت عمارت معتمدی برای علاءالدوله تهیه نموده، دیده می‌شود (ساکما، ۲۹۶/۱۶۲۴). برخی اوقات دستورات واصله از دارالخلافه به نام یک معمار بود یا به طور مستقیم یکی از معماران ولایات را خطاب قرار می‌داد؛ ناصرالدین‌شاه در دست خطی، «معماریابی ساری» را مأمور «کشیدن طرح انبار» می‌نماید (ساکما، ۲۹۵/۱۱۶۷). در تلگرافی از «امین‌السلطان» در ۲۶ شعبان ۱۳۰۲ هـ.ق. به کرمان، به «استاد عباس معمار» دستور داده شده «انبار ذخیرهٔ کرمان را بچه تعمیر لازمه دارد، برآورد نموده، رفو صورت بدهید» (ساکما، ۲۹۵/۶۴۸۹). برخی اوقات دستورات شاه جهت مرمت ابنیهٔ حکومتی به حاکمان فرستاده می‌شود و به طور غیرمستقیم معماران را مخاطب قرار می‌دهد؛ سند کم نظری در دست است که نشان می‌دهد، ناصرالدین‌شاه در ۱۳۰۷ هـ.ق. امین‌السلطان را مأمور می‌نماید تا به حکام ولایات دستور داده شود «فوراً معمار و مصدق بفرستند طویلۀ توپخانهٔ مبارکه را آن چه بنائی و تعمیر لازم داشته باشد [...] بازدید و برآورد نمائید به نحوی که تا چند سال دیگر به هیچ وجه محتاج به تعمیر نباشد» (ساکما، ۲۹۵/۶۱۸۹).

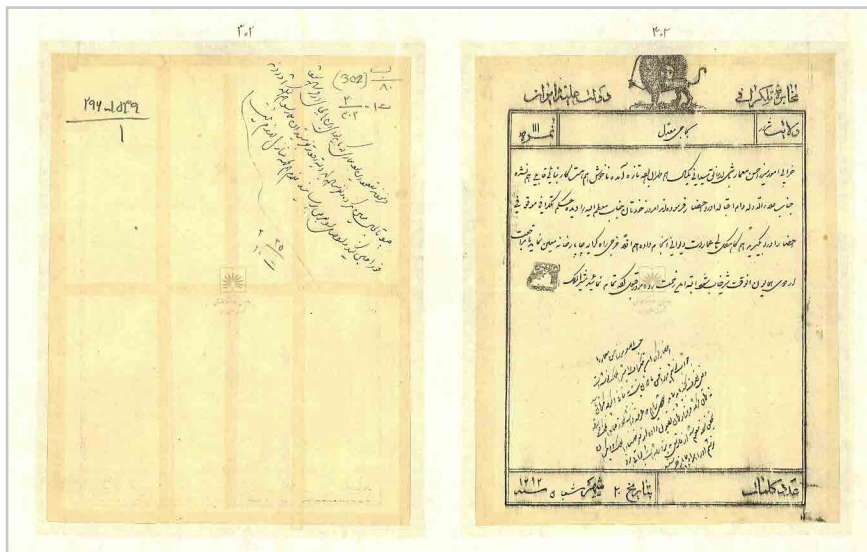
معماریابی‌های ایالت فارس در دورهٔ ناصری و پس از آن

تاکنون نگارنده نشانی از معماریابی‌های ایالت فارس تا پیش از دورهٔ ناصرالدین‌شاه قاجار به دست نیآورده است؛ البته می‌توان تصور نمود که اقدامات عمرانی

«حسینعلی میرزا فرمانفرما»، والی فارس، در دوره کمابیش طولانی ۳۶ ساله خود یعنی از ۱۲۱۴ ه.ق. به این سو، که شامل ساخت عمارت‌های حکومتی، حصارى برگرد عمارت‌های شاهی به نام «ارگ حسین‌آباد» (افسر، ۱۳۵۳: ۲۳۲) و چندین مرمت در مسجد وکیل به نام «فتحعلی‌شاه» بوده با نظارت معمارباشی‌هایی انجام شده باشد که تاکنون ناشناخته مانده‌اند؛ به همین سبب، تنها می‌توان در خلال اسناد و شواهد تاریخی، چندین معمارباشی را از میانه دوره ناصری به بعد یافت.

۱. میرزا حسن معمارباشی

نخستین معمارباشی که نشانی از آن در فارس دیده می‌شود، «میرزا حسن معمارباشی» است. بررسی اسناد و شواهد تاریخی موجود نشان می‌دهند که فعالیت‌های وی در فارس را می‌توان به دو دوره بخش کرد؛ دوره نخست از زمان انتصاب در منصب معمارباشی تا ۱۲۹۲ ه.ق. و دوره دوم از ۱۲۹۲ به بعد است. تلگرافی از ۲۰ شعبان ۱۲۹۲ ه.ق. در دوره ناصری (تصویر ۱) در دست است که در آن «میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک» (۱۲۲۶-۱۳۰۳ ه.ق.)، وزیر فارس، از ولایت شیراز به «حاجی معدل» در تهران اطلاع داده که: «خرابی امور میرزا حسن معمارباشی از سابق می‌دانی، یک سال هم طهران بوده، تازه آمده، ناخوش هم هست، کار بنائی قابلی هم نشده، جناب علاءالدوله دام اجاله، او را احضار فرموده‌اند، امروز خودتان جناب معظم‌الیه را دیده، حکم تلگرافی موقوفی احضار او را بگیرید. هم کاهکل مالی عمارات دیوانی انجام داده، هم اقلأ خرجی راه کرایه چاپارخانه معین نماید تا مراجعت ازسوی همایون آن وقت شرفیاب شود. البته این رحمت را امروز قبول کرده تمام نمائید. مشیرالملک» در پایین سند، آمده: «حسب الامر، میرزا حسن معمار را احضار کرده، این تلگراف را مشیرالملک نوشته است. جواب نوشتیم میرزا حسن مأذون نیست به بنائی اگرچه یک تومان باشد [...] باید بیاد [...] نه تومان گرفته و هزار تومان [...] داده از بر ضیاءالملک و دیگران، تحقیق نموده معلوم شد از فارس به یزد رفته است برای یزد

تصویر ۱: تلگراف مشیرالملک به حاجی معدل در ۱۲۹۲ ه.ق. (ساکما، ۱۵۳۹/۲۹۶).

Fig. 1: Telegram from Moshīr al-Molk to Hājj Mo'addel, 1875 (National Library and Archives of Iran, 1539/296).

نوشتیم او را همراه چاپار باز بفرستند» (ساکما، ۲۹۶/۱۵۳۹). منظور از «علاءالدوله»، «محمد رحیم خان» فرزند «محمد حسن خان نسقچی باشی» است که در ۱۲۷۸ هـ.ق. به این نام، ملقب شده بود و از ۱۲۹۲ هـ.ق. وزیر اعظم دربار ناصری بود (سلیمانی، ۱۳۷۹: ۱۱۰). مراد از «ضیاءالملک» نیز به گمان قوی باید «میرزا زکی» (ف. ۱۳۰۲ هـ.ق.) باشد که در سال‌های ۹۸-۱۲۹۷ هـ.ق. به ریاست ادارهٔ بتّایی دولت و سپس وزیر وظایف در دورهٔ ناصری منصوب شد. وی از نوکران «امیر اصلان خان مجدالدوله»، دایی ناصرالدین شاه بود (سلیمانی، ۱۳۷۹: ۱۰۴). در ظهر سند نیز دست خطی است از فردی که مقصود تلگراف را این‌گونه بازنویسی کرده: «معماری که باید سواهی این‌ها به جای او فرستاده شود [ناخوانا] تا به حال معین نکرده و نفرستاده‌اید؛ البته زودتر بفرستید. آن معمار [ناخوانا] آن‌که آوردند فوراً حبس کنید و تقاضای او به عرض برسانید. غلام هم به جهت منازل لازم نیست» (ساکما، ۲۹۶/۱۵۳۹).

این سند نشان می‌دهد که میرزا حسن معماری‌بانی دست‌کم چند سالی پیش از ۱۲۹۲ هـ.ق. در این منصب در فارس مشغول بوده و به گمان قوی در میانهٔ دورهٔ ناصری به فارس مأمور شده و در این مدت نه تنها زمامداری چندین والی را در فارس دیده، بلکه یک‌سالی هم در تهران بوده است؛ از این‌رو، وی باید دست‌کم در سومین دورهٔ حکومت «مسعود میرزا ظل‌السلطان» (از ربیع اول ۱۲۸۹-۱۲۹۱ هـ.ق.) در فارس در این منصب بوده باشد، حکومت «حسام‌السلطنه» (۱۷ ربیع اول ۱۲۹۱-۱۲۹۲ هـ.ق.) را در تهران بوده و بخشی از زمامداری «یحیی خان معتمدالملک» (۲۶ جمادی الثانی ۱۲۹۲-۱۲۹۳ هـ.ق.) را نیز دیده باشد. تلگراف یادشده به همین دورهٔ آخر مربوط است.

افزون بر این، محتوای این سند به خوبی نشان می‌دهد که میرزا حسن معماری‌بانی کار چندانی در این دوره در فارس انجام نداده است. اشاره به عمل «کاهگل مالی» که به همراه «بام‌غلتان» (سنگ استوانه‌ای با دو سوراخ و یک میلهٔ خمیدهٔ آهنی) هرساله برای حفظ سلامت پشت بام عمارت‌ها از نفوذ آب باران و یخ‌زدگی در فصل بارندگی ضروری است با تاریخ سند که برابر با ۳۰ شهریورماه شمسی است، منطبق هستند و نشان‌دهندهٔ یکی از وظایف معماری‌بانی‌های ایالات است. افزون بر این، می‌توان تصور کرد که وی بیشتر بتّایی حرفه‌ای بوده تا یک معمار طراح و نه برای طرح بنایی تازه که بیشتر باهدف انجام کارهای مرمتی مرتبط با عمارت‌های حکومتی موجود اعزام شده باشد؛ چراکه در سند آمده که «کار بتّایی قابلی هم نشده». از آنجاکه بنای مهمی در این دوره ساخته نشده است، شاید بتوان کارهای مرمتی را محتمل‌تر دانست؛ به یقین نمی‌توان در این باره نظر داد، ولی به جز ارگ و دیوان خانه - که همگی یادگارهایی از روزگار زندیان در شیراز هستند - چند عمارت دیگر هم در ضلع شمال غربی باغ نظر وجود داشتند که از میراث قاجاریان به شمار می‌روند؛ نخستین مجموعه در این بخش شامل عمارت‌های موسوم به «کاخ» یا «عمارت آینه (کاخ همایون)» شامل سه بنای به هم پیوسته است که آغاز ساخت آن‌ها باید حوالی ۱۲۲۰ هـ.ق. (دورهٔ فتحعلی‌شاه قاجار) و به دستور «حسینعلی میرزا فرمانفرما» بوده باشد. شواهد نشان می‌دهد که این بناها در روزگار ناصرالدین شاه

قاجار رو به فرسایش نهاده بودند (اسدیور، ۱۳۹۸). شاید یکی از کارهایی که می‌بایست به‌دست معمارباشی با هزینه دولت انجام می‌شده، مرمت همین عمارت‌ها بوده باشد؛ چراکه این بناها در روزگار قاجار کانون دیوانی-تشریفاتی و محل استقرار حاکم بودند و ارزش سیاسی بسیاری داشتند. و همین نابه‌سامانی‌ها به‌همراه تغییر مدام والیان فارس سبب شد تا انتهای دوره ناصری کماکان روند فرسایش این بناها، ادامه داشته باشد.

از دوره دوم حیات کاری میرزاحسن معمارباشی تنها گزارشی در وقایع اتفاقیه (گزارش خفیه‌نویسان انگلیسی ۱۲۹۱-۱۳۲۲ ه.ق.) در دست است. در گزارش رویدادهای ۲۹ رجب تا ۲۶ شعبان ۱۲۹۶ ه.ق. آمده که «میرزاحسن معمارباشی قناتی به مقرب‌الخاقان مشیرالملک فروخته» و مشیر نیز در جوشک که باغ‌های مسجد بردی و نیمی از شهر شیراز را مشروب می‌نموده، به‌کار قنات مشغول بوده که یک‌مرتبه قنات معمارباشی تمام آب جوشک را می‌کشد و سبب خشکی آن می‌شود. به حکم حکومت قنات مشیر را پر می‌کنند و میرزاحسن معمارباشی را چوب زیادی می‌زنند و البته در حوالی ۱۸ شعبان «معمدالدوله فرهادمیرزا» (حک. ۱۲۹۳-۱۲۹۸ ه.ق.) خلعتی به وی برای دل‌جویی می‌دهد (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۱۱۲ و ۱۱۳). مشخص نیست که میرزاحسن معمارباشی خود این قنات را ساخته (به‌معنی انجام کارهای بنائی) یا صرفاً آن‌را معامله کرده است؛ با این حال، حضور وی و مشیرالملک در امور مربوط به قنات را باید در سیاق زمامداری آن‌روز «فرهادمیرزا» دریافت. وی در نخستین سال زمامداری‌اش دستور داد تا قنات‌های «کریم‌خانی» را که به چشمه جوشک می‌ریخت، لای‌روبی کنند و شخصاً از نهر اعظم و مقسم اعلا و سفلی دیدن می‌کرد. او در کنار نهر اعظم قناتی تازه معروف به «فرهادآباد» حفر کرد و به تاسی از وی، «میرزا علی محمدخان قوام‌الملک» نیز در ۱۲۹۶ ه.ق. قنات لیمک را لای‌روبی نمود (امداد، ۱۳۸۷: ۲۸۶ و ۲۹۴). دور از ذهن نیست که در همین سیاق و رقابت میان مشیر و قوام، میرزاحسن معمارباشی نیز در پی سودی بوده باشد.

۲. آقاخان معمارباشی

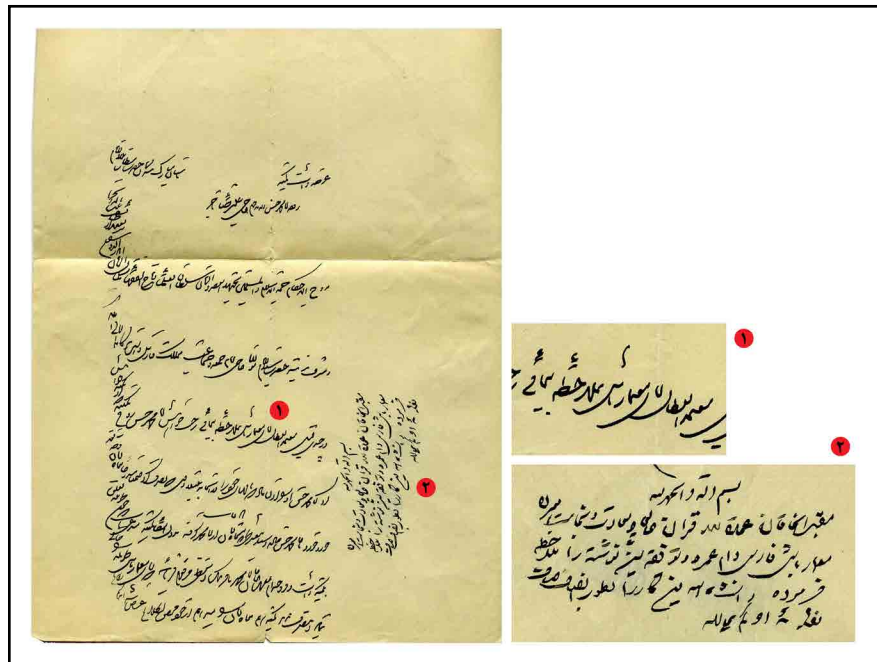
«آقاخان»، معمارباشی ایالت فارس در سال ۱۳۱۲ ه.ق. در شیراز بود (ذکاء، ۱۳۷۹: ۴۵۷)؛ وی را باید واپسین معمارباشی ایالت فارس دوره ناصری به‌شمار آورد. تاکنون اطلاعی از او بیش از این یافت نشده است. روزگار او مقارن با حکومت دوم رکن‌الدوله (۱۳۱۱-۱۳۱۴ ه.ق.) در فارس است. در این دوره و با کشته‌شدن ناصرالدین‌شاه در ۱۳۱۳ ه.ق. و تهی‌بودن خزانه کشور، بعید به نظر می‌رسد که اقدام عمرانی یا مرمتی قابل‌توجهی در ایالات کشور از جمله فارس انجام شده باشد. اگر حضور آقاخان معمارباشی را بتوان به‌معنی عزل میرزاحسن معمارباشی در فارس تلقی کرد، بنابراین به گمان قوی میرزاحسن می‌توانسته دست‌کم بیش از یک‌دهه در فارس بوده باشد.

۳. معتمدالسلطان معمارباشی

نام حقیقی و تاریخ آغاز به‌کار «معتمدالسلطان معمارباشی» در فارس مشخص

نیست. اگر آقاخان معماریابی و معتمدالسلطان را دو معمار متفاوت در نظر بگیریم، آن وقت حضور معتمدالسلطان در فارس می‌بایست دست‌کم از اواخر دههٔ ۲۰ سدهٔ ۱۴هـ.ق. بوده باشد. تنها سند موجود که در آن به معتمدالسلطان معماریابی ایالت فارس اشاره شده، عریضه‌ای است از زوجهٔ «آقا محمدحسن»، ولد مرحوم «حاجی علی‌رضا تاجر»، برای تخلیهٔ یک طویله به حاجی امام جمعه و جماعت مملکت فارس (تصویر ۲)، و در آن سند آمده که «معتمدالسلطان آقای معماریابی عملی خطهٔ بنائی» به مبلغ پنجاه تومان طبق بیع شرطی بدون امضاء طویله‌ای را تصرف کرده و حال که محمدحسن تاجر آن را به محمدباقر فروخته، زوجه درخواست تخلیهٔ آن را دارد. امام جمعه در هامش عریضه «معماریابی فارس» را «مقرب‌الخاقان عالیجاه سعادت و شجاعت» خطاب نموده و تقاضا دارد که «این نوشته را ملاحظه فرموده و انشاءالله این کار را به طور انصاف» حل و فصل نماید (آرشیو دنیای زنان در عصر قاجار، ۷۱۸۱۶۱۷۹). سند فاقد تاریخ و اثرمهر است، ولی آرشیو نمایه‌کننده، آن را از اوایل سدهٔ ۱۴هـ.ق. دانسته است. امام جمعهٔ فارس تا سال ۱۳۱۸هـ.ق. «حاجی شیخ یحیی امام جمعه»، شوهر خواهر صاحب‌دیوان، بود و سپس پسرش «حاجی عمادالشریعه» را به جای خود نشانید (سعیدی‌سیرجانی، ۱۳۶۲: ۵۶ و ۲۰۸ و ۶۲۷)؛ ولی این موضوع نیز کمکی به تاریخ‌گذاری دقیق سند نمی‌کند. شوربختانه نام معتمدالسلطان هم در متن عریضه نیامده و به لقب وی اکتفا شده است. این محدودیت شناختن نام وی را ناممکن نموده و انتصاب دیگر شواهد را به وی دشوار می‌نماید.

با این حال چند نکتهٔ مهم در این سند قابل توجه است؛ نخست، استفاده از لقب «مقرب‌الخاقان» است. لقبی مرسوم در دورهٔ قاجار که بسیاری از منشی‌های ادارات و نایب‌الوزراء‌های ادارات بزرگ و دیوان‌خانه‌ها و مهندسان

► تصویر ۲: عریضه برای تخلیهٔ طویله تصرف شده به دست معتمدالسلطان معماریابی (آرشیو دنیای زنان در عصر قاجار، ۷۱۸۱۶۱۷۹).
Fig. 2: Petition for the evacuation of a seized stable by Mo'tamad al-Saltanah Me'mārbāshī (Archive of Women's World in the Qājār Era, 71A16179).

را چنین می‌خواندند و در پیوند با لقب «معمدالسلطان»، برای نامیدن بسیاری از «امراءتومان»، «سرتیپان»، و «سررشته‌داران» و «محررین» و حتی «آغایان (خادمان)» حرم هم به‌کاربرده‌اند (وحدیدنیا، ۱۳۵۰: ۱۲۲۵-۱۲۲۷). لقب «مقرب‌الخاقان» و «معمدالسلطان» برای برخی از معمارباشی‌ها نیز به‌طور هم‌زمان به‌کاررفته است؛ به‌عنوان نمونه، ضمه‌نامه‌ای از ۱۳۲۹ هـ.ق. در دست است که طی آن «حاجی علی بیگ طهرانی: بدهی خود را به «مقرب‌الخاقان معمداالسلطان میرزا عباسقلی خان معمارباشی ولد میرزا علی بابای معمار» پرداخت کرده است (ساکما، ۹۹۹/۳۱۵۰۲). این لقب برای «مقرب‌الخاقان عبدالله خان صنیع‌الایاله معمارباشی» نیز به‌کاررفته بود (ساکما، ۱۰۷۶۵۸، ۲۴۰)؛ هم‌چنین، «محمدابراهیم خان معمارباشی» هم در مکاتبات دیوانی به‌همین لقب خوانده می‌شد که شاید به‌سبب نسبت سببی او با ناصرالدین‌شاه بوده باشد (پیشوایی و اهری، ۱۴۰۱: ۱۱۲). به‌هرروی، به‌کار بردن این دو لقب با یک‌دیگر برای معمارباشی ایالت فارس نشان از جایگاه ویژه و شأن ممتاز وی در تشکیلات دیوانی دارد. این جایگاه باتوجه به لحن هاشم امام‌جمعه فارس نیز روشن‌تر می‌شود.

مورد دوم، اشاره متن عریضه است به «معمارباشی عملهُ خطهُ بنائی» که نشان می‌دهد معمداالسلطان افزون‌بر وظایف معمول معمارباشی‌ها در نظارت بر ساخت‌وسازها، تهیه صورت‌تعمیرات و بنایی، و کنترل امور عملی و فنی، باشی‌اهالی معماری نیز بوده است و می‌بایست امورات آن‌ها را نیز مدیریت می‌نموده باشد. واژه «بنائی» به‌معنی عمل ساخت است که کننده آن تنها بنّاهان نبودند، بلکه دیگر عاملان معماری را نیز شامل می‌شده است. چنین سندی در نوع خود در فارس یکتاست و معرف ویژگی متفاوتی از این معمارباشی است که با میرزااحسن معمارباشی به‌کل متفاوت است.

نامی از «معمارباشی» در دوره مظفرالدین‌شاه وجود دارد که شاید همین معمداالسلطان باشد. در این باره به‌یقین نمی‌توان نظری داشت، ولی با توجه به آشفتگی فارس در بازه زمانی پنج‌ساله قتل ناصرالدین‌شاه تا روزگار «شعاع‌السلطنه» در نخستین دوره حکومت خود بر فارس (۱۳۱۸-۱۳۱۹ هـ.ق.)، نمی‌توان انتظار داشت که کار عمرانی یا مرمتی ویژه‌ای انجام شده باشد. در واپسین سال حکمرانی شعاع‌السلطنه، در ۱۳۱۹ هـ.ق.، از بنایی دو آشکوبه در وسط میانسرای ارگ کریم‌خانی بهره‌برداری می‌شود که تا روزگار پهلوی دوم هم برجای بود. عکسی از آن در شهریور ۱۳۰۶ هـ.ش. به‌دست «فردریک گادمر» تهیه شده که والی آن روز فارس، «حسینعلی‌کمال هدایت نصرالملک» (حک. خرداد تا آذر ۱۳۰۶ هـ.ش.) را بر پله‌های عمارت نشان می‌دهد (تصویر ۳). در شعر «فرصت‌الدوله شیرازی» نام طراح آن «مهندس مزین‌الدوله» و به‌اهتمام «زین‌العابدین خان مدبرالسلطنه» آورده شده که به‌دست معمارباشی ساخته شده است: «پُر خرد معمارباشی کرد بنیانی رفیع/ باکمال عقل و حسن فکر و جمع حواس» (فرصت، ۱۳۳۴: ۴۲۴). ولی در ۱۸ جمادی‌الثانی همان سال، هنگامی که می‌خواستند بخاری اتاق‌های آن را آتش‌اندازند تا خشک شود، چهار یا پنج ساعت رفته از شب، یکی از اتاق‌ها آتش‌گرفته و مجبور می‌شوند

► تصویر ۳: عمارت الحاقی ارگ در شهر یور
 ۱۳۰۶ هـ.ش. (عکس از: فردریک گادمر)،
 (Collections du Musée Albert-Kahn, 1927)
 Fig. 3: Annex building of the Arg in Shiraz,
 September 1927 (photograph by Frédéric
 Gadmer), (Collections du Musée Albert-
 Kahn, 1927).

آن اطاق را خراب کنند تا جای دیگر را نسوزاند. صباح، شعاع السلطنه، «معماری‌اشی» را چوب زیادی می‌زند و به «مدبر السلطنه که سرکار بتائی بوده تغییر زیادی کرده‌اند که بخاری بد ساخته است» (سعیدی سیرجانی، ۱۳۶۲: ۶۵۱). طراح عمارت، «حاجی میرزا علی اکبر خان نطنزی» ملقب به «مزیّن الدوله»، طراح و نقاش، در ۱۳۱۸ هـ.ق. به همراه شعاع السلطنه به شیراز آمده بود و از دیگر کارهای وی طراحی و ساخت بقعهٔ فلزی‌ای است که با همکاری «حاجی علی اصغر» به امر شعاع السلطنه و به دستور مظفرالدین شاه در ۱۳۱۹ هـ.ق. بر مزار حافظ ساخته بود (شیرازی، ۱۴۰۲: ۱۶). با این حال، «زین العابدین مدبر السلطنه» هم تنها سرکار بتائی نبود، او هم

دستی بر کار طراحی داشته؛ «فرصت شیرازی» در قطعه شعری دیگر آورده که در زمان علاءالدوله (حک. ۱۳۲۰-۱۳۲۲ ه.ق.) دستور داده می‌شود تا قهوه‌خانه‌ای در غرب آب‌انبار وکیل^۲ ساخته شود و «طرح آنرا ریخت زین العابدین خان آنکه هست/ هم مدبر سلطنت را هم دبیری کاردان» و تاریخ ساخت آن را به ابجد ۱۳۲۱ ه.ق. در قالب مصرعی سروده است (فرصت، ۱۳۳۴: ۴۳۲). به گمان قوی، این بنا نیز می‌بایست به دست معتمدالسلطان معمارباشی ساخته شده باشد. افزون بر این، علاءالدوله میدان توپخانه شیراز را مشابه با توپخانه تهران تعمیر کرد و جای توپ در آن ساخت و پیرامون آن را چراغ نصب نمود (امداد، ۱۳۸۷: ۴۲۰). این اقدامات نیز می‌تواند با مشارکت معتمدالسلطان معمارباشی انجام شده باشد. به هر حال، تفکیک روشن کار بتایی و سرکار بتایی در بنای الحاقی ارگ و طرح قهوه‌خانه با صفت مورد اشاره به «معتمدالسلطان آقای معمارباشی عملی خطه بتائی» در کنار هم نشان می‌دهند که «معمارباشی» بیشتر دستی بر عمل معماری و نه مباحثی داشته است و کار طراحی را دیگران برعهده داشتند.

تحلیل یافته‌های پژوهش

پویایی و دگرگونی در منصب معمارباشی‌گری در دستگاه دیوانی شهرهای کوچک‌تر و ایالت‌های دورتر از دارالخلافه، نیازمند نگاه تاندازه‌ای متفاوت است که از مقیاس کارها و نیازهای محلی ناشی می‌شود. شواهدی که در این پژوهش عرضه شد، بخشی از همین فرضیه را روشن می‌سازند. به نظر می‌رسد تفکیک وظایف در دوره‌های بعد، به‌ویژه بارونق ساخت‌وسازهای دوره ناصری، باعث گردید که نقش برخی معماران از جنبه‌های طراحی و تدبیر عمارت هم کلان‌تر شده و نقش نظارتی و فنی از آن تفکیک و گروهی دیگر عهده‌دار آن شوند؛ گروهی که منصب «معمارباشی‌گری» را داشتند و به آرامی این منصب از دست معماران نیز خارج شد تا در ۱۳۰۰ ه.ق. دوباره معماران جایگاه خود را بازیافتند؛ البته نباید این اصطلاح اسباب سردرگمی شود؛ چراکه معمارباشی در وجه عام خود معرف معماری توانا، کارآموده و معتمد است که در برخی اسناد قاجاری چه در ایالات و چه در دارالخلافه به همین منوال به‌کاررفته، و در وجه خاص خود به منصبی در دربار و برخی ایالت‌ها اشاره دارد که چندان متضمن توانایی عملی در کار معماری نیست و بیشتر یک منصب دیوانی است. منصب معمارباشی‌گری در دربار ناصری در میانه هرم قدرت و دیگر مناصب در سلسله‌مراتب تشکیلات قرارداشت؛ آن‌ها فروتر از «رئیس بتائی» و بالاتر از «مباشر» بودند؛ به این ترتیب، گاهی اوقات چالش‌های نظارتی، گزارش‌های ناقص و نادرست بالادستان اسباب رنجش متقابل آن‌ها را در پی داشته است. بررسی اسناد نشان می‌دهد که گونه‌گونی وظایف آن‌ها هیچ‌گاه نافی کار برآورد مخارج بتائی و تهیه صورت هزینه ساخت‌وساز ابنیه و نظارت بر آن‌ها نبود و شاید بتوان این کارها را از وظایف ثابت آن‌ها تلقی نمود.

یافته‌های این پژوهش هم‌چنین نشان دادند که ساختار تشکیلات معماری در دیوان‌سالاری والیان ایالت فارس اقتباسی از دارالخلافه ناصری بوده، ولی مقیاس

و نوع کارها چنین حدی از تفکیک وظایف را ایجاب نمی‌کرده است. والیان ایالت فارس به حکم پادشاه به ساخت عمارت‌های دیوانی یا مرمت آن‌ها اقدام می‌کردند و رئاست بتائی نیز برعهدهٔ کسانی بود که هم‌چون «زین‌العابدین خان مدبرالسلطنه» - که دبیری کاردان بود - «سرکار بتائی» خوانده می‌شدند؛ ولی هیچ سندی تاکنون دربارهٔ حضور فردی به‌عنوان مباشر که هم‌چون دربار ناصری یک پروژه را در فارس به‌طور ویژه پیگیری نماید، به‌دست نیامده است. والیان قاجاری فارس بعد از دورهٔ فتحعلی‌شاه به‌جز بنایی الحاقی در میانسرای ارگ در دورهٔ مظفرالدین‌شاه، تقریباً هیچ بنای دیوانی قابلی در این دوران در شیراز نساختند. آن‌ها در زیرساخت‌های دیوانی زندیان ساکن شدند. این درحالی است که در همین دوران، «مشیرالملک»، «قوام‌الملک» و «نصیرالملک» و بسیاری از متنفذین محلی بناهای ارزنده‌ای از خود به‌یادگار گذاشتند. به‌همین سبب، در دیوان سالاری فارس در عمل «مباشر» هم در کار نبود. طرح‌ها نیز به‌دست افرادی تهیه شدند که در واقع در این پیشه اعتباری نداشتند؛ والیان فارس به‌جای استفاده از «محمدحسن معمار»، «محمداسمعیل معمار»، «مشهدی ابوطالب معمار» و بسیاری دیگر از معماران کارآزمودهٔ محلی، کار طراحی را نیز به سرکار بتائی «زین‌العابدین خان مدبرالسلطنه» یا «مزین‌الدوله» که نقاشی چیره‌دست بود، سپردند. به‌همین سبب «معماریابی» که می‌بایست به کارهای نظارتی و فنی و عملی بپردازد، بیشتر نقش «بتای دیوانی» را برعهده گرفت که کارش «عمل دیوار شد و نه تدبیر عمارت» و بیشتر به گماشتن کارگران خرد و عمله پرداخت. او صناعت رئاست بناء را از دست داد و علم صناعتی و پیشه‌ورانه برای او کافی شد.

نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش سه معماریابی در فارس را شناسایی نمود که از دورهٔ ناصری تا دورهٔ محمدعلی‌شاه را شامل می‌شوند؛ نخستین آن‌ها «میرزا حسن معماریابی» است که می‌بایست در میانهٔ دورهٔ ناصری (احتمالاً روزگار مسعودمیرزا ظل‌السلطان) به فارس فرستاده شده باشد. او فردی کارنابلد و سودجو بود؛ باوجود اعتراض مشیرالملک به عملکرد وی (۱۲۹۲ هـ.ق.)، برای بیش از یک‌دهه هم‌چنان بر مستند ماند؛ جز کاهگل مالی عمارت‌های دیوانی، قناتی هم ساخته بود (۱۲۹۶ هـ.ق.) که با خاک پُر کردند. دومین آن‌ها، «آقاخان معماریابی» در اواخر دورهٔ ناصری (۱۳۱۲ هـ.ق.) دورهٔ دوم حکومت رکن‌الدوله است که هویت او در پردهٔ ابهام است. سومین آن‌ها، «معمدالسلطان معماریابی» ملقب به «مقرب‌الخاقان»، «معماریابی عملی خطهٔ بتائی» است که به گمان قوی در اواخر دههٔ ۲۰ سدهٔ ۱۴ به این منصب رسید. او نقطهٔ مقابل میرزا حسن معماریابی بود؛ فرصت از وی با «عقل، حسن فکر و حواس جمع» یاد کرده است؛ مورد احترام امام جمعهٔ فارس و به دربار نزدیک بود. به گمان قوی ساخت عمارت الحاقی ارگ (۱۳۱۹ هـ.ق.) در روزگار شعاع‌السلطنه، ساخت قهوه‌خانهٔ غرب آب‌انبار وکیل (۱۳۲۱ هـ.ق.) و مرمت میدان توپخانهٔ شیراز (در دورهٔ حکومت علاءالدوله ۱۳۲۰-۱۳۲۲ هـ.ق.) از آثار او بوده است.

که همگی از میان رفته‌اند. تشکیلات معماری ایالت فارس در این دوران، دو تمایز ساختاری با پایتخت دارد؛ نخستین آن حذف منصب «مباشر» است و دیگری عدم استفاده از «معماران کارآموده» برای طرح عمارت‌های دولتی و استفاده از نقاشان و سرکار بت‌ایان به جای آن‌هاست. بخشی از این تمایز ساختاری به مقیاس و حجم کارهای عمرانی در فارس بازمی‌گردد؛ ولی کیفیت پایین اندک عمارت‌های دولتی ساخته شده نسبت به نمونه‌های هم‌روزگار خود که به دست دیگر دیوان‌سالاران شهر برپا شدند را می‌بایست ناشی از ضعف و ناکارآمدی تشکیلات معماری ایالت فارس در عصر قاجار دانست که خود پیامد رقابت‌های سیاسی و آشفتگی‌های اقتصادی و چشم‌وهم‌چشمی‌های محلی در تصدی امور است؛ به این ترتیب، منصب معماری‌گری نیز به بت‌ای دیوانی فروکاست شد. پژوهش‌های آتی می‌توانند به شیوه انتصاب معماری‌های دیگر ایالات، نقش آن‌ها در جابه‌جایی اسلوب‌ها یا روش‌های طراحی/ساخت در ولایات و نیز سرانجام آن‌ها در روزگار پهلوی بپردازند.

سپاسگزاری

در پایان نویسنده برخود لازم می‌داند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نماید.

تعارض و منافع

این پژوهش در چارچوب برنامه جهت‌دار مطالعاتی و در «هسته پژوهشی مطالعات تاریخی معماری» در دانشگاه هنر شیراز به انجام رسیده است. نویسنده ضمن اعلام رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی‌ها، وجود هرگونه تعارض منافع با شخص و دستگاه دولتی را اعلام می‌دارد.

پی‌نوشت

۱. جهت اطلاعات بیشتر در خصوص معماری‌های عصر ناصری و نقش آن‌ها در معماری دربار به رساله دکتری «حمیدرضا پیشوایی» به نام «معماری کاخ گلستان در عصر ناصری: به مثابه آیین تحول ذوق» در دانشگاه شهید بهشتی به راهنمایی زهرا اهری و مهرداد قیومی بیدهندی در سال ۱۴۰۰ مراجعه نمایید.
۲. عکسی در آرشیو خصوصی «مهدی ابراهیم‌زاده» (احتمالاً از میرزا حسن عکاس) وجود دارد که نمایی از این قهوه‌خانه را نشان می‌دهد؛ بنایی دو اشکوبه که پله‌های آجری از دو سوی آن به سمت مرکز ایوان ستون‌دار میانی بالا می‌آیند. ایوان دارای دو جفت ستون در مرکز و دو پیلک در دو طرف خود است. سرستون‌ها - که به نظر چوبی هستند - طرحی شبیه سرستون‌های گاو شکل تخت جمشید دارند. بر بالای شیرسره‌های ایوان، سه هلالی است که میانی آن بزرگ‌تر است. در زیر عکس نوشته شده: «قهوه‌خانه‌ایست که در جنب میدان توپخانه شیراز در هذّه السنه به سعی این غلام ساخته شده و در پشت آن مهمانخانه‌ایست برای غربا و یک روی قهوه‌خانه به میدان گشوده شده که بر شکوه میدان افزوده است. ۱۳۲۱».

کتابنامه

- اسدپور، علی، (۱۳۹۸). «عمارت‌های باغ نظر شیراز و دگرگونی‌های کالبدی- کارکردی آن‌ها». مطالعات معماری ایران، ۸(۱۶): ۵-۲۴. <https://doi.org/10.22052/1.16.5>

- افسر، کرامت‌الله، (۱۳۵۳). تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- آرشیو دنیای زنان در عصر قاجار. «عریضه برای تخلیهٔ طویل» (مجموعهٔ جمال‌رادفر)، سند ش. ۷۱۸۱۶۱۷۹.
- برادران خلخال، زهرا، (۱۳۹۱). «تأملی در اصناف و شئون معماران دورهٔ قاجاریه». پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، (منتشر نشده).
- بزرگ‌نیا، زهره، (۱۳۸۳). معماران ایران: از آغاز دورهٔ اسلامی تا پایان دورهٔ قاجار. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- بِنّا، حبیب‌الله، (۱۳۹۳). رسالهٔ گِل‌کاری (فتوت‌نامهٔ بنیان). تهران: انتشارات پژوهشکدهٔ هنر.
- پیشوایی، حمیدرضا؛ و اهری، زهرا، (۱۴۰۱). «معماری‌های دربار ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق)». صفه، ۳۲ (۹۹): ۱۰۷-۱۲۵. <https://doi.org/10.52547/sofeh.32.4.107>
- ذکاء، یحیی، (۱۳۷۹). «معماران، استادکاران دوران اسلامی». معماری دوران اسلامی، به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «اعزام معمار جهت برآورد تعمیرات اصطبل توپخانه». کد بازیابی ۱۴۱۱۵۲۶، سند ش. ۲۹۵/۶۱۸۹.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «تعمیر بنای سلطانیه توسط استاد علی معمار». کد بازیابی ۱۴۱۱۴۴۹، سند ش. ۲۹۵/۶۱۱۲.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «تلگراف مشیرالمک، احضار میرزا حسن معماری‌بانی در رابطه با امور بنائی عمارت دیوانی». کد بازیابی ۱۴۱۴۰۵۱، سند ش. ۲۹۶/۱۵۳۹.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «توضیحاتی درمورد چگونگی ساخت یک تالار در باغ عمارت و سپردن ساخت آن به معمار باشی». کد بازیابی ۱۴۰۸۸۱۶، سند ش. ۲۹۵/۲۹۸۲.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «دست خط ناصرالدین‌شاه به علاءالدوله احضار معماری‌بانی جهت قرار گذاشتن در مورد بنائی سردر نقاره‌خانه و بنائی‌های دیگر در شهر». کد بازیابی ۱۴۱۴۱۹۷، سند ش. ۲۹۶/۱۶۸۵.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «دست خط ناصرالدین‌شاه دربارهٔ ساخت انبار مشهدسر، کشیدن طرح انبار از سوی معماری‌بانی». کد بازیابی ۱۴۰۷۰۰۱، سند ش. ۲۹۵/۱۱۱۶۷.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «دستور به علاءالدوله، لزوم بازدید معماری‌بانی و برآورد مخارج جهت ساختن چند اطاق، آشپزخانه، حمام عمومی و غیره در جاجرود». کد بازیابی ۱۴۱۴۱۱۲، سند ش. ۲۹۶/۱۶۰۰.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «دستور پرداخت یک‌هزار و هفتصد تومان

- از تنخواه موزه به معمارباشی و حاجی ابوالحسن خان بابت طلب آنان». کد بازیابی ۱۴۱۴۰۵۶، سند ش. ۲۹۶/۱۵۴۴.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «دستور صدراعظم مبنی بر ارسال صورت مخارج تعمیر اسلحه خانه و انبار ذخیره و قورخانه کرمان توسط استاد عباس معمار». کد بازیابی ۱۴۱۱۸۲۶، سند ش. ۲۹۵/۶۴۸۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «دستور طراحی در دوشان تپه، واگذاری ساختن دیوار اطاق نظام به معمار دیگری به جز معمارباشی». کد بازیابی ۱۴۱۴۰۸۶، سند ش. ۲۹۶/۱۵۷۴.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «ذمه نامه پرداخت بدهی». کد بازیابی ۴۲۸۴۱۸۳، سند ش. ۹۹۹/۳۱۵۰۲.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «شکایت معمارباشی از بیرون کردن وی و لزوم تحقیق از امین‌السلطان در این مورد». کد بازیابی ۱۴۱۴۱۶۵، سند ش. ۲۹۶/۱۶۵۳.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «صورت بازدید و برآورد قیمت خانه واقع در باغ همایون». کد بازیابی ۴۰۰۴۱۴۵، سند ش. ۹۹۹/۳۲۸۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «صورت تعمیرات لازم و برآورد مخارج آن توسط استاد محمد معمار». کد بازیابی ۱۴۱۴۱۳۶، سند ش. ۲۹۶/۱۶۲۴.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «صورت خرج بتایی و تعمیرات عمارت حکومتی در زمان حکومت ظهیرالدوله». کد بازیابی ۵۴۹۰۹۲۸، سند ش. ۲۴۰/۱۰۷۶۵۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «صورت مخارج بتایی و کاشی‌کاری دروازه مبارکه ناصریه توسط استاد اسماعیل معمار قمی گماشته و جیه‌اله میرزا». کد بازیابی ۱۴۱۴۷۱۳، سند ش. ۲۹۶/۲۲۰۱.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «صورت هزینه بتایی عمارات دیوانی اردبیل». کد بازیابی ۳۴۰۶۶۹۸، سند ش. ۹۹۷/۱۵۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «طومار بازدید مخارج کاروانسرای دولتی». کد بازیابی ۲۷۰۱۴۵۶، سند ش. ۲۱۰/۱۸۹۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «عریضه پرداخت اضافه تنخواه بنایی در وجه عبدالله معمارباشی». کد بازیابی ۱۴۱۱۰۱۰، سند ش. ۲۹۵/۵۶۷۳.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «عقد شراکت بین چند تن از اهالی کاشان». کد بازیابی ۲۸۸۴۰۶۸، سند ش. ۲۹۶/۲۴۴۳۷.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «فرمان برقراری مستمری حسنعلی معمارباشی». کد بازیابی ۵۴۵۷۹۷۴، سند ش. ۲۴۰/۱۰۷۵۲۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «فرمان محمدشاه درخصوص اعطای لقب باشی‌گری نقاشخانه و خطاب خانی به عبدالله خان». کد بازیابی ۳۳۷۷۰۰۶، سند ش. ۹۹۷/۹۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. «گزارشی به ناصرالدین‌شاه درمورد

- اظهارات معماری‌اشی راجع به امور بنائی قصر عاج و شمس‌العماره، ۲۷ محرم ۱۲۹۵ق. کد بازیابی ۱۴۰۹۴۲۱، سند ش. ۲۹۵/۳۵۸۷.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «مصالحةٔ فروش مزرعهٔ حسین‌آباد واقع در ساوه». کد بازیابی ۵۵۳۸۱۷۴، سند ش. ۹۹۹/۳۶۰۲۸.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «موقوفات مسجد و مدرسهٔ حاج ابوالحسن معماری‌اشی در تهران». کد بازیابی ۱۹۲۳۳۵۹، سند ش. ۲۵۰/۴۹۸۱.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «نامه‌ای به ناصرالدین‌شاه مبنی بر شکایت معماری‌اشی از نحوهٔ ارزیابی عملکرد وی، ۱۲۹۲ق تهران». کد بازیابی ۱۴۰۹۴۴۸، سند ش. ۲۹۵/۳۶۱۴.
- سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی ایران. «واگذاری نجاری حجرات میدان جدید به حاجی ابوالحسن و معماری‌اشی». کد بازیابی ۱۴۱۴۲۱۰، سند ش. ۲۹۶/۱۶۹۸.
- سعیدی‌سیرجانی، علی‌اکبر، (۱۳۶۲). وقایع اتفاقیه. چاپ دوم، تهران: نشر نو.
- سلیمانی، کریم، (۱۳۷۹). القاب رجال دورهٔ قاجاریه. تهران: نشر نی.
- شیرازی، نائب، (۱۴۰۲). «بقعهٔ حافظ؛ شعاع‌السلطنه و فرصت شیرازی». نشریهٔ گزارش، ۳۳(۱۶): ۱۷-۲۵. <https://www.magiran.com/paper/2716669>
- فرصت، محمدنصیربن جعفر، (۱۳۳۴). دیوان فرصت. تصحیح: علی زرین‌قلم، تهران: نشر سیروس.
- کیوانی، مهدی، (۱۳۹۵). پیشه‌وران و زندگی صنفی آنان در عهد صفوی؛ جستارهایی در تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران. ترجمهٔ یزدان فرخی، تهران: انتشارت امیرکبیر، چاپ دوم.
- مانزلو، آلان، (۱۴۰۳). مفوم‌شناسی تاریخ؛ راهنمای مطالعات تاریخی. ترجمهٔ سیدهاشم آقاجری و بهزاد کریمی، تهران: نشر نو.
- مجتهدزاده، روح‌الله، (۱۴۰۰). مناسبات معماری و علوم در ایران دوران اسلامی. تهران: انتشارات فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- وحیدنیا، سیف‌الله، (۱۳۵۰). «القاب و عناوین که از طرف اعلیحضرت اقدس همایونی روح‌العالمین فداه به صدور می‌رسد». ماه‌نامهٔ وحید، ۹(۸): ۱۲۱۹-۱۲۳۱. <https://ensani.ir/fa/article/download/196815>

References

- Afsar, K., (1974). *The history of the old urban fabric of Shiraz*. Tehran: National Heritage Society Publications. (In Persian).
- Archive of Women's World in the Qājār Era. (n.d.). Petition for the evacuation of a stable (Jamal Radfar Collection, Document No. 71A16179). (In Persian).
- Asadpour, A., (2019). "Garden-e Nazar buildings in Shiraz and their physical-functional transformations". *Iranian Architectural Studies*, 8(16): 5-24. <https://doi.org/10.22052/1.16.5> (In Persian).

- Banna, H., (2014). *Treatise on plastering (The futuwwat-nāmeḥ of builders)*. Tehran: Art Research Institute Publications. (In Persian).
- Baradaran-Khalkhali, Z., (2012). "A reflection on the guilds and professional status of architects in the Qājār period". master's thesis Shahid Beheshti University, Tehran. (Unpublished), (In Persian).
- Bozorgnia, Z., (2004). *Architects of Iran: From the beginning of the Islamic period to the end of the Qājār era*. Tehran: Iranian Cultural Heritage Organization. (In Persian).
- Collections du Musée Albert-Kahn, (1927). *Perse, Chiraz, Son Excellence Nosrolmolk Hédayat, Gouverneur de Chiraz*. by: Frédéric Gadmer. <https://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/simple-recherche?q=Chiraz&pgn=2> [accessed 18 February 2025]
- Forsat, M. N.-ibn J., (1955). *Divan of Forsat*. A. Zarrin-Qalam, Ed., Tehran: Cyrus Publications. (In Persian).
- Keyvani, M., (2016). *Craftsmen and their guild life in the Safavid era: Essays on the socio-economic history of Iran*. Y. Farrokhi, Trans., 2nd ed., Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian).
- Manzlow, A., (2024). *Conceptualizing history: A guide to historical studies*. S. H. Aghajari & B. Karimi, Trans., Tehran: Nashr-e No. (In Persian).
- Mojtahedzadeh, R., (2021). *Relations between architects and sciences in Islamic Iran*. Tehran: Art Academy of the Islamic Republic of Iran Publications. (In Persian).
- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Account of construction and repair expenses for the governmental residence during the governorship of Zāhīr al-Dowleh (Retrieval Code: 5490928, Document No. 107658/240). (In Persian).
- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Assignment of carpentry works for the rooms of the New Square to Hājī Abolhasan and the Me‘mārbāshī (Retrieval Code: 1414210, Document No. 1698/296). (In Persian).
- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Autograph order of Naser al-Din Shah to Ala al-Dowleh summoning the Me‘marbashi to arrange matters concerning the construction of the Naqqareh-Khaneh gateway and other building works in the city (Retrieval Code: 1414197, Document No. 1685/296). (In Persian).
- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Autograph order of Naser

al-Din Shah concerning the construction of the Mashhadsar warehouse and the preparation of its design by the Me‘marbashi (Retrieval Code: 1407001, Document No. 11167/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Bond acknowledging the repayment of a debt (Retrieval Code: 4284183, Document No. 31502/999). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Complaint of the Me‘mārbāshī regarding his dismissal and the necessity of investigating Āmīn al-Solṭān's role in the matter (Retrieval Code: 1414165, Document No. 1653/296). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Decree of Moḥammad Shah regarding the conferral of the title of painter of the royal workshop and honorific designation upon ‘Abdollāh Khan (Retrieval Code: 3377006, Document No. 95/997). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Description of the construction of a hall in a garden mansion and the assignment of its construction to the Me‘marbashi (Retrieval Code: 1408816, Document No. 2982/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Design order for Dushan Tappeh assigning the construction of the Nizam Room wall to an architect other than the Me‘marbashi (Retrieval Code: 1414086, Document No. 1574/296). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Dispatch of an architect to estimate the cost of repairs to the artillery stables (Retrieval Code: 1411526, Document No. 6189/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Endowments of the mosque and school of Hājī Abolhasan Me‘mārbāshī in Tehran (Retrieval Code: 1923359, Document No. 4981/250). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Inspection report and valuation estimate of a house located in Bāgh-e Homāyūn (Retrieval Code: 4004145, Document No. 3285/999). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Inspection scroll recording expenditures for a state-owned caravanserai (Retrieval Code: 2701456, Document No. 1899/210). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Letter to Nāṣer al-Dīn Shah concerning the Me‘mārbāshī's complaint regarding the evaluation of his performance, Tehran 1292 AH (Retrieval Code: 1409448, Document No. 3614/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Order for the payment of 1,700 tomans from the museum fund to the Me' marbashi and Haji Abolhasan Khan for outstanding claims (Retrieval Code: 1414056, Document No. 1544/296). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Order of the Grand Vizier to submit an account of repair expenses for the arsenal, storage depot, and armory of Kerman prepared by Master Abbas the Architect (Retrieval Code: 1411826, Document No. 6489/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Order to Ala al-Dowleh concerning inspection by the Me' marbashi and the estimation of costs for the construction of rooms, a kitchen, a public bath, and related facilities in Jajrud (Retrieval Code: 1414112, Document No. 1600/296). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Partnership contract between several residents of Kashan (Retrieval Code: 2884068, Document No. 24437/296). (In Persian)

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Petition requesting payment of an additional construction allowance to ' Abdollāh Me' mārḃāshī (Retrieval Code: 1411010, Document No. 5673/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Repair of the Soltaniyeh building by Master Ali the Architect (Retrieval Code: 1411449, Document No. 6112/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Report to Nāṣer al-Dīn Shah on the statements of the Me' mārḃāshī regarding construction works of the Āj Palace and the Shams al-' Emāreh, 16 February 1876 (Retrieval Code: 1409421, Document No. 3587/295). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Royal decree establishing a pension for Hasan-' Ali Me' mārḃāshī (Retrieval Code: 5457974, Document No. 107520/240). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Settlement of the sale of the farm of Ḥosseinābād located in Sāveh (Retrieval Code: 5538174, Document No. 36028/999). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Statement of construction and tilework expenses for the Blessed Nāṣerī Gate by Master Esmā' il, the Qomī architect appointed by Vajīh-Allāh Mīrzā (Retrieval Code: 1414713, Document No. 2201/296). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Statement of construction expenses for governmental buildings in Ardabīl (Retrieval Code: 3406698, Document No. 159/997). (In Persian).

- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Statement of required repairs and cost estimates prepared by Master Moḥammad the Architect (Retrieval Code: 1414136, Document No. 1624/296). (In Persian).
- National Library and Archives of Iran. (n.d.). Telegram from Moshir al-Molk summoning Mirza Hasan Me‘marbashi regarding construction affairs of a governmental building (Retrieval Code: 1414051, Document No. 1539/296). (In Persian).
- Pishvaei, H. R. & Ahari, Z., (2023). “The chief architects of the Nāṣerī court (1264–1313 AH)”. *Sofeh*, 32(99): 107–125. (In Persian). <https://doi.org/10.52547/sofeh.32.4.107>
- Saeidi Sirjani, A. A., (1983). *Vaqāye‘-e Etefāqiyeh*. 2nd ed., Tehran: Nashr-e No. (In Persian).
- Shirazi, N., (2023). “Hafez Shrine, Shoa‘ al-Saltaneh, and Forsat Shirazi”. *Gozareh*, 33(16): 17–25. (In Persian). <https://www.magiran.com/paper/2716669>
- Soleymani, K., (2000). *Titles and honorifics of Qājār dignitaries*. Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian).
- Vahidnia, S., (1971). “Titles and honorifics granted by His Imperial Majesty”. *Vahid Monthly*, 9(8): 1219–1231. <https://ensani.ir/fa/article/download/196815> (In Persian)
- Zakka, Y., (2000). “Architects and master builders of the Islamic period”. In: M. Y. Kiani (Ed.), *Architecture of the Islamic period*, Tehran: SAMT Publications. (In Persian).